Mensbeelden

Gezien deze grote verscheidenheid (pluriformiteit) in onze huidige wereld, zou men op het (neerslachtige) idee kunnen komen dat er geen gezamenlijke bouwstenen meer te vinden zijn, waarop een samenleving die die naam verdiend, opgebouwd kan worden. De culturele, religieuze en ideologische diversiteit is dan zo groot, dat noodzakelijk een mensbeeld oproept waarin iedereen nog maar zijn eigen interesses heeft en die ook tegenover anderen wil doorzetten. Hierbij past dan de gedachte dat de mens voor de mens een wolf is ("homo homini lupus"), zoals het reeds **Thomas Hobbes** in de 17e eeuw beweerde. Om de oorlog van allen tegen allen te vermijden ontwierp hij de **contracttheorie**, waarbij de mensen overeen komen om vele van hun rechten aan een groter geheel af te staan, door Hobbes de **'Leviathan'** genoemd.

Exkurs: De 'Leviathan'

De 'Leviathan' bestaat uit vier omvangrijke delen. Hobbes ontleent deze titel aan de beschrijving van een zeemonster in de hl. Schrift (vgl. Job 41). In het eerste deel 'over de mens' loopt Hobbes vooruit op gedachten die hij later nog uitvoeriger in 'de corpore' en 'de homine' zou ontwikkelen. Kern is een **sensualistische kentheorie** die veronderstelt dat alle menselijke kennis, indrukken en gevoelens enkel op zintuigelijke indrukken moeten worden gereduceerd. Hieruit volgt voor Hobbes een **materialistische leer over de mens** die als een deel van de louter stoffelijke natuur kan worden beschreven. Ook de morele en sociale eigenschappen van de mens worden door middel van een fysieke terminologie omschreven.
In deel twee – het kernstuk van het werk – gaat het om de **inrichting van een gemeenschap**, wil zeggen op welke wijze een rechtvaardige politieke ordening gestalte kan krijgen en hoe zij rationeel kan worden aangetoond. Deel drie onderneemt vervolgens een poging om dit politieke lichaam met de christelijke leer in overeenstemming te brengen. Tenslotte gaat Hobbes in deel vier met de ondertitel 'over het Koninkrijk der duisternis' het gevecht aan met posities en interpretaties die hij als filosofische of theologische dwaalstellingen beschouwt.

Interpretatie

De 'Leviathan' introduceert de lezer in een universum dat volledig door de bewegingswetten van de mechanica wordt beheerst. Occulte en mystieke krachten horen tot het verleden en zelfs de emoties van de mens zijn voor Hobbes 'bewegingen in de organen en de innerlijke delen van het lichaam'. **Hobbes' wereld is een wereld van fysieke, psychische, sociale en politieke lichamen.** Zijn beeld van een sociale en politieke werkelijkheid verschilt daarom fundamenteel van een aristotelisch-christelijke visie. De mens is niet gericht op de verwezenlijking van het goede in hem zelf en de maatschappij, maar in zijn natuurtoestand een geïsoleerd individu dat in de open ruimte zich zelf moet handhaven en bewijzen. Iedereen moet zijn eigen belang ten opzichte van de ander proberen te verdedigen en door te zetten,

zodat er uiteindelijk vastgesteld moet worden: er heerst **‘een oorlog van allen tegen allen’** (‘bellum omnium in omnes’).
In deze toestand van een absolute anarchie is niemand veilig en heerst het recht van de sterkste. Weliswaar is het een toestand van een gelijkheid en vrijheid, omdat iedereen van nature in eenzelfde wijze vrij en gelijk is om de eigen aanspraken door te zetten. Maar dit **‘natuurrecht’** is volledig anders te begrijpen dan wij het vandaag zouden doen. Een mens kan in het kader van dit ‘natuurrecht’ bij voorbeeld geen aanspraak maken op de onaantastbaarheid van de persoon of het recht op vrije meningsuiting (dit zijn rechten die pas veel later [1948] in de universele verklaring van de mensenrechten worden geformuleerd). In Hobbes’ visie betekent het natuurrecht niets anders dan **“de vrijheid die iedere mens heeft om zijn eigen macht naar believen ter bescherming van zijn eigen natuur, wil zeggen zijn eigen leven, in te zetten.”** – Dit beeld van een natuurtoestand is bij Hobbes zeker ook door de rechteloze toestanden geïnspireerd, die hij tijdens de Engelse burgeroorlog observeerde, maar het gaat hem vooral om het ontwikkelen van een model dat ertoe bijdraagt te begrijpen op welk fundament een juridisch geordende gemeenschap van een staat moet staan. Want pas met het inzicht in deze toestand van een oorlog van allen tegen allen geraken de burgers ervan overtuigt dat het voor het overleven noodzakelijk om voor een wettelijke en sociale gemeenschapsopbouw te kiezen. Het is dit **inzicht in de noodzakelijkheid** die de weg baant om aan het dilemma van de anarchie te ontkomen.
De weg naar deze in te richten staat wijzen volgens Hobbes enkele **‘natuurwetten’**, zoals de morele instellingen van ‘rechtvaardigheid’, ‘matigheid’ en ‘ barmhartigheid’. De twee belangrijkste van deze ‘natuurwetten’ zijn het streven naar vrede en de bereidheid om ten bate van deze vrede alleen die rechten op te eisen die men ook aan anderen wil toestaan. De nieuw in te richten gemeenschap vraagt dus om een **gelijke verdeling van rechten en plichten** en om een **contractuele regeling**, die deze verdeling vastlegt. Om deze onderlinge vrede te waarborgen moet er echter een instantie komen die met een superieure macht is toegerust en deze vrede – desnoods met geweld – weet door te zetten. Hobbes zelf formuleert deze noodzaak met een beroemde uitspraak; **“Covenants, without the Sword, are but Words”** – “Verdragen zonder het zwaard zijn alleen woorden.” – Om een dergelijke macht te installeren is een **contract** noodzakelijk die voor iedereen op eenzelfde manier geldig is. **Het is een contract tussen vrije en gelijke burgers ten gunste van een derde: de soeverein. Aan hem worden alle rechten van de contractanten gedelegeerd.** De soeverein van zijn kant neemt de bescherming van alle burgers tegen geweldpleging en de materiële basisverzorging op zich.
Het baanbrekend nieuwe idee van deze constructie is vrij inzichtelijk: deze **contracttheorie** laat geen natuurgegeven verschillen van standen meer toe en is tevens niet meer op een heerschappij van Gods genade gebaseerd. **Deze nieuwe staat komt enkel en alleen door de wil van vrije en gelijke burgers tot stand.** Zodoende stoot Hobbes de deur naar een theorie van volkssoevereiniteit open, die dan later in het verlichtingsdenken verder ontwikkeld zou worden. Maar anders dan de latere denkers van de verlichting pleit Hobbes nog volop voor concentratie van alle macht in de handen van de soeverein. Die soeverein is de spil in de politieke filosofie van de ‘Leviathan’.

Er bestaat geen verdeling van de machten: wetgevende, rechterlijke en uitvoerende macht zijn volledig in de persoon van de soeverein gebundeld. Hij belichaamt de “in één persoon verenigde menigte”. “En dat is”, zo Hobbes, “het ontstaan van die grote *Leviathan*, of beter nog […] van die *sterfelijke God*, aan wie wij onder de *onsterfelijke God* onze vrede en veiligheid te danken hebben.”

Titelblad van de Leviathan bij de eerste uitgave 1651.

De theorie van Hobbes aangaande een soeverein die door een gezamenlijk contract geïnstalleerd wordt, heeft een democratische en een totalitaire kant. Terwijl de wijze van een staatsoprichting door een contract van vrijen en gelijken het kenmerk voor de inrichting van een moderne rechtsstaat draagt, behelst de figuur van de soeverein die de hele staatsconstructie beheerst, pure trekken van een absolute en totalitaire heerschappij. De macht van de soeverein is onbeperkt en wordt door geen enkele institutie gecontroleerd. Een verdeling van de machten tussen heerser, parlement en jurisdictie – zoals later bij Locke en Montesquieu – bestaat niet. De soeverein is heerser over oorlog en vrede, over leven en dood. Er bestaat geen mogelijkheid om hem te ontslaan. De plicht tot gehoorzaamheid van de onderdanen eindigt enkel en alleen wanneer de soeverein zijn eigen verplichtingen tot bescherming van de burgers niet nakomt.
*De soeverein is volgens Hobbes als een **‘sterfelijke god’** de plaatsvervanger van een onsterfelijke God. Toch is deze onsterfelijke God in zijn theorie*

merkwaardig afwezig. ***Hobbes heeft God als legitimerende autoriteit van heerschappij dan ook niet meer nodig.*** *Het zijn immers de mensen zelf die uit puur rationele overwegingen het ene grote politieke lichaam vormen. Ook in die zin loopt hij vooruit op latere legitimatieconstructies voor polyforme seculiere maatschappijen.*

Aan deze absolute heerser moeten allen gehoorzamen om minstens een minimum van leefbaarheid voor allen te garanderen. Alle macht werd zo in die ene absolute heerser gebundeld. Dat heeft ertoe geleid dat het zogeheten absolutisme in de 17e en 18e eeuw werd gelegitimeerd. De revoluties in Amerika en Frankrijk hebben deze bundeling van macht in één persoon omvergeworpen, maar het minstens gedeeltelijk afstaan van de rechten aan de zich nu ontwikkelende nationale staten is gebleven. Voor moderne democratieën is dit een grondpijler geworden. Bovendien werd de absolute macht opgedeeld in een drietal machten, de legislatieve, de judicatieve en de executieve macht.

Voor nationale staten die een relatief homogene geschiedenis kenden, en daarnaast binnen de grenzen van hun gebied ook een gezamenlijke culturele en religieuze achtergrond vormden was dat wel toereikend. De wolf van Hobbes was getemd. Hij was dan weliswaar nog geen schaap geworden, maar misschien wel een paard, dat af en toe weerbarstig en wild is, maar dat je uiteindelijk wel met behulp van het nodige gereedschap (teugels, zadel, hooi) in toom kunt houden. En als je de paarden binnen bepaalde grenzen de nodige vrijheid geeft om af en toe wat uit te rennen, maar ook onderdak in een warme paardenstal en passend voer erbij, dan kun je met deze ‘dieren’ veel plezier hebben, en er misschien wel in onderlinge concurrentie met andere paardenstallen prijzen mee winnen. – Deze allegorie zou dus een beeld kunnen zijn van de nationale staten, de liberale democratieën zoals deze zich sinds het eind van de 18e eeuw hebben ontwikkeld.

In het bijzonder ook in de tijd na de Tweede Wereldoorlog waren het vooral de Verenigde Staten die dit model allereerst in Duitsland en vervolgens overal ter wereld wilden introduceren. En na de val van het communisme (1989/1990) werd er zelfs gesproken van een ‘einde van de geschiedenis’ (Francis Fukuyama), in die zin dat nu alle staten ter wereld de liberaal kapitalistische samenlevingsvorm vanzelf zouden nastreven en overnemen, want deze was uiteindelijk dan toch ‘superieur’ gebleken. Nu zou er uniformiteit in de globale samenleving komen, waarbij de welvaart voor iedereen alsmaar zou toenemen. Dit enigszins naïeve idee heeft het echter niet lang volgehouden. Sinds 9/11 2001 gaan ook de sociaalliberale democratieën hun weg van crisis tot crisis (internationaal terrorisme; vluchtelingencrisis; financiële crisis; pandemie; Oekraïne oorlog). Daarbij worden zij continu begeleid en in zekere zin bedreigd door een veel breder en in vele opzichten radicaler geworden partijenspectrum. Bovendien laadt de afbrokkelende hegemonie van de Verenigde Staten een vacuüm achter dat in toenemende mate door een gegroeid zelfvertrouwen van anderen staten (China, India, Brazilië, etc.) meer en meer wordt ingevuld. Deze ontwikkelingen versterken op hun beurt nog eens de indruk dat er in de pluriforme wereld definitief een verbindend element tussen de staten ontbreekt. De politieke spanningen overal ter wereld tussen staten lijken steeds groter te worden; maar de sociale spanningen in vele landen echter ook.

De vraag wordt steeds dringender wat een gezamenlijke basis kan zijn, en dan niet alleen om zo iets groots als een samenleving opnieuw een vast fundament te geven, maar allereerst om de mensen weer met elkaar in contact te brengen. Een contact, een verhouding die de poging doet om in de ander niet a priori mijn (politieke) vijand te zien, maar een mens die wensen en verlangens heeft om goed en wel te leven.

Voor zover ik zie is hier het punt bereikt dat de politiek met eigen middelen niet meer toereikend is om dit contact tot stand te brengen. Het voortdurend appel op de dialoog tussen volkeren, staten en groeperingen is een lovenswaardige eis, die alleen maar toe te juichen is, maar die tegenwoordig in vele gevallen ongehoord verdwijnt. Die dialoog veronderstelt mijns inziens immers een bepaalde visie, een visie die te maken heeft met dat wat wij **'mensbeeld'** noemen. Wanneer wij immers van de mens vragen om op een bepaalde manier te handelen en met elkaar om te gaan, dan veronderstellen wij ook een bepaald mensbeeld. Een mensbeeld dat wij wellicht door de tijden heen meer en meer vertroebeld hebben, maar waarvan wij ook in staat zijn om het opnieuw levendig te laten worden.

Om ons te laten zien hoe belangrijk een mensbeeld feitelijk voor het opbouwen van een samenleving is, wil ik hier graag enkele mensbeelden presenteren die in de loop van ca. 2500 jaar ingang hebben gevonden in onze denk- en cultuurgeschiedenis.

➢ *mensbeelden projecteren:*

- De mens – een naakte aap (boektitel uit 1967 van Desmond Morris);
- Der Mensch ist, was er isst. (Ludwig Feuerbach; 1804-1872);
- De mens is een zak met vuil, en als men hem opent, komt er niets uit dan vuil. (Martin Luther; 1483 – 1546);
- De mens is het X, dat zich in onbeperkte mate wereld-open kan gedragen. (Max Scheler; 1874-1928);
- De mens is het niet vastgestelde dier. (Friedrich Nietzsche; 1844-1900);
- De mens is een politiek wezen. (Aristoteles; 384-322 v. Chr.);
- De mens is de maat van alle dingen. (Protagoras; 490-420 v. Chr.);
- Homo sapiens is een obsoleet algoritme. (Yuval Noah Harari; *1974);
- De mens is voor de mens een wolf. (Thomas Hobbes; 1588-1679)